

П Р И Ч И Н К И

до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670—2 р.

Написав **Олег Целевич.**

— — — —

I.

В діяльності Петра Дорошенка відбила ся найвиразнійше цікава переміна в українській політиці, приготовлена боротьбою з Польщею. Історичною ідеєю України була вічна боротьба з турецьким світом, з степом, ворогом осілого — християнського життя. Боротьба з поганями сталась чимсь нерозлучним з істнованем українського народу, сталась частиною його життя, його метою. Найкращим цвѣтом, що розвивавсь на українськїм ґрунті, огнищем, де містивсь осередок сих ідей було славне Запороже, що на своїй девізі мало заповіт: Боротьбу з Бісурманом.

Щоб зневірितись в ідеї усьвяченїй віками мусять віки на се зложитись. Народу треба звести важку душевну боротьбу, щоб зірвати з минушиною, зірвати пута сього, що ще недавно було для нього найсвятїйшим. Сього не вдіє аби яка марниця, мусить остатня розпука огорнути серце народу, заким кине ся в обійми своїх найбільших ворогів.

Полїтика Польщі була занадто коротковорою або можна-б сказати байдужною, коли не вважала на ознаки народнього не-

Сю розвідку читав я на історичнім семинарі Вп. проф. М. Грушевського у Львові. На сьому місци чую себе в обовязку подякувати високоповажаному провідникови за всі його цінні ради і вказівки, якими я користував ся при писаню сеї праці.

вдоволення, що знаходили. свій вираз в козацьких повстаннях почавши від останньої чверти XVI в., не зважала на могутчу турецьку державу, що могла стати в потребі українському народові і з ворога статись його протекторкою.

Богдан Хмельницький був перший, що перевів в жите союз від віків ворожих собі народів: Татар, Турків та Русинів, хоч змаганя до сього показались значно скорше. Увесь час від смерти Хмельницького аж до часу, коли гетьманська булава опинилась в руках Дорошенка, Татари і Турки приходили до все більшого значіня на Україні; вже за часи Хмельниченка і Тетері проскакують звістки, що Татари й Турки претендують на щось більше ніж союз або номінальна зверхність Порти над Україною; нарешті 1665 р. Татари проголошують для України нового гетьмана в особі Петра Дорошенка. Хоч сталось се припадково, то все таки годі не добачити тут вже якоїсь сьмілости їх, якоїсь певности та довіря в свої власні сили на українським ґрунті.

Татарська протекция одначе не була такою силою, щоб на ній можна було виключно опертись. Обставини, серед яких опинивсь новий гетьман, не були зовсім такими, щоби легко в них з'орієнтуватись. Україна *de facto* була тоді поділеною на дві частини. Лівобережна з гетьманом Бруховецьким на чолі стояла кріпко при Москві, коли в правобережній стрічались і комбіновались ріжним способом елементи — козацький, татарський і польський. Козачина була тут страшно ослаблена довгими війнами і безрадною політичною ситуацією. Про певну політичну самостійність України в тодішніх обставинах не можна було ще й думати. Дорошенку треба було на разі шукати якоїсь точки опори, шукати могутчої опіки у одній з сусідніх держав, що змогла-б його захистити перед завистним оком його соперників, але zarazом дати спроможність перевести в жите можливо широкую внутрішню автономію на Україні.

Пристати до Москви при тих ласках, які запевнив собі Бруховецький у московського правительства, значило для Дорошенка зречи ся булави в користь лівобережного гетьмана; при тім Дорошенко з власного досьвіду знав неприхильність московського правительства до автономії; тільки пресією обставин можна було щось вимогти від нього, а для сього треба було мати інші опорні точки. Личалась Туречина і Польща. Польща все ще не вирікалась верховодства на Україні і всі її змаганя обертались коло сього, щоби вернути давні впливи на українським ґрунті. Але все розбивалось на глибокій антипатії на-

рода до Польщі, на повнім браку довіря до сеї фірми. При тім і тут не було надії на порозумінє. Українська інтелігенція — старшина швидко розвивалась політично. Дух часу зробив велику різницю між ідеями і змаганнями Хмельницького та Дорошенка. Сьвітогляд Дорошенка далеко ширший і ціла старшина могла тільки далі розвивати автономічні ідеї заложені в пактах Виговського, тим часом як для Польщі вони були неможливою уступкою. На сїм пункті найбільш податливою булаб Порта.

Але досі не можна було порушити Порту, щоб вона взяла активну участь в українських справах, сам же Крим був дуже неневною опорою. Тому приходилось числитись з Польщею, котра будь-що-будь мала ще деякі впливи на Україні а в тім моменті ще й на Запорожю, що хоч не з симпатій до Польщі, то з огляду на союз Дорошенка з Кримом вважало за відповідне виступити проти нього, а тим самим іти рука в руку з Поляками. Приходилось отже балансувати між Польщею і Туреччиною, щоб не привести до утвореня польського сторонництва і поставленя гетьмана з польської руки. І дійсно, Дорошенко балансував. Його відносини до польського правительства в головніших моментах описав Костомаров у „Руїні“, є дещо в „Історіи Запорожскихъ Козаковъ“ Еварніцкого. Чимало матеріалів було публіковано в „Ojczysty-x Spominka-x“ Ірабовского, дещо в „Актах Южноі і Западноі Росіі“.

Але 1881 р. появили ся нові матеріяли до сеї справи — „Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego“ видані Францішком Ключицьким (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia 1507—1795, vol. II, tom. I, pars I—II, у Кракові — видане академії наук); тут у двох частинах першого тому маємо багато цінного для поясненя політики Дорошенка, а що до тепер ніхто не користувався сими матеріялами для історії козачини, тому я хочу на їх основі докладнійше пояснити відносини сього гетьмана до польського правительства. Для перших п'ятьох років Дорошенкового гетьманованя тут матеріяла не багато, натомість від 1670 р. маємо багато відомостей, і то окрім матеріялу для дипломатичної історії знаходимо ще багато воєнного матеріялу. Маючи на оці головно дипломатичні зносини, не поминемо ми і сього останнього.

Матеріял наш головно обертає ся коло зносин Дорошенка з Собеским. Се не випадково. Часи, коли Дорошенко обняв гетьманованє, припадають як раз на останні роки панованя Яна Казимира і на початки Михайла Вишневецкого. Становище їх су-

проти справи Дорошенка не будить в нас якогось спеціальнішого інтересу, бо вони, особливо Вишневецький, мали дуже невеликий вплив на державні справи. Репрезентантом тодішнього польського правительства на Україні був в. коронний маршалок, Ян Собеский. Він був, значить, в своїм часі може найбільше впливовою особою, з котрою Дорошенко міг навязати зносини; при тім він дививсь на козаків не з становища католика і шляхтича, а з становища державного чоловіка, головно вожда, і з ним ще легше можна було прийти до порозуміння. Тим пояснюють ся єї спеціальні відносини до Собеского, а разом значіне його кореспонденції для історії козачини.

Відповідно до сього матеріяла, що маю під рукою, я побіжно перегляну зносини Дорошенка з Польщею перед 1670 р., а потім докладніше перейду часи від переговорів в Острозі і доведу річ аж до турецько-козацького походу 1672 р. Наші жерела подають вправді ще деякі цінні звістки про загальну діяльність Дорошенка, описують досить докладно здобуте Каменця і початки пертракцій з Турками, але се все вже по більшій частині звістне з иньших жерел, оджеж тим самим не будить особливого інтересу.

II.

Перший документ, що вводить нас *in medias res* Дорошкових відносин до польського правительства, є лист нашого гетьмана до Собеского тодішнього в. кор. маршалка¹⁾. Він має дату 20 вересня 1666 р., одже писаний як раз рік після вибору Дорошенка на гетьмана. Розуміє ся, тоді вже мусіли його вязати якісь дипломатичні зносини з Турчиною, хоч може Турки ще поводитись з певною обережністю супроти нього, та з певною здержливістю супроти Польщі. Що передовсім замітне в висше згаданім листі, то сам тон, що дійсно міг витворити у Собеского пересвідчене про щирість Дорошенка до нього. Сей лист починає ся словами: „Коли я про що найбільше стараюсь, то лиш про се, щоб не нарушити приязни моїх приятелів до мене“. Дорошенко виправдує ся, що лише під напором старшини і козацького війська примушений просити Собеского, аби ужив своєї поваги та заборонив польським військам так „severe“ поводити ся

¹⁾ Ключицький I N 72; низше я цитую його тільки з означенем частини і нумера документа.

з українським народом. Він каже: „я-б собі бажав, щоб з козаками поводили ся ліпше, бо инакше і я, жичливий підданий короля, попаду у небезпечність від самих козаків, а коли нарід приведуть (себто польські війська) до розпуки, то я бідний мушу лишити ся на леді“. В другій частині листу робить Дорошенко докори Собескому, що підчас його походу в лівобережну Україну не дістав помочи від Поляків. „Поляки, каже Дорошенко, не лише не хотіли помочи мені в війні, але і козаків навіть до мене не пустили, кажучи: вже доти вашого козацтва“. Тут находимо також натяк і на зносини Дорошенка з Турками, він признає ся, що в браку помочи зі сторони Поляків мусить завізвати до себе орду.

В другім листі до Собеского 1/10 (I N 13) дякує Дорошенко зараз на вступі за якусь королівську резолюцію. Невістно, чи була се резолюція на його проханє в попереднім листі з 20 вересня, чи, що більш правдоподібне, була се відповідь короля на якийсь иньший нам невідомий лист Дорошенка до нього; за сим промавляє дуже короткий час між обома листами, бо коли Дорошенко жалить ся перед Собеским на поступованє польських військ з українським народом в листі з 20 вересня, то се рішучо був би за короткий термін, аби лист, як відомо, адресований до Собеского, впротягу 20 днів діставсь до його рук, потім до рук короля і знов відповідь від сього останнього могла ще перед 1 жовтнем наспіти до Дорошенка, а 1 жовтня він вже висилає подяку за сповненє його бажаня. Дорошенко приобіцює, що піде з військом в лівобережну Україну, аби польським комісарам пішли успішнійше трактати з Москвою; а що його сили за слабї, аби подоліти Москву, тому він буде просити у кримського хана помочи. Не зраджує він одначе ні словом, що ся турецька поміч має йому послужити і проти Поляків; він навіть каже: „З поміж Татар виривають ся декотрі ворожо проти Польщі, але сьому я зараджу, бо Татари незадоволені, що без них ведуть ся трактати з Москвою“.

Порівнавши зміст сього листу з фактами, що кілька день пізнійше стались на Україні, себто з конфліктом між Дорошенком та Маховским, мусимо дивуватись, як Дорошенко зручно скрив ся аж до останньої хвилі з своїми плянами, бо не можна припустити, аби Дорошенко пишучи сей лист до Собеского, не мав ще наміру виступати ворожо супроти Поляків.

Війна Маховского з Дорошенком скінчилась, як звістно, знищенєм Поляків, а сам Маховский попав у неволю. Се мабуть

мало своє значінє й у польсько-турецьких зносінах: від тепер відносини загострюють ся що раз більше, і розуміє ся не малу тут ролю мусїли відгравати впливи Дорошенка. Доходить вкінці до сього, що Турки заповідають Польщі війну, а її найважнїйшим моментом була облога Собеского під Підгайцями і підгаєцький трактат, уложений наперед з Турками, а потім з козаками. Силою сього трактату мав Дорошенко далі лишитись під зверхністю Польщі, а одною з найголовнїйших точок, коло котрої ґрунують ся дальші пертрактації між Собеским і Дорошенком, то була сеся, де козаки з'обовязались вислати своїх послів на сойм — просити визначеня комісії, що мала погодити раз на завсїди козацьку справу.

Мабуть Собеский повірив у щирість Дорошенка, а бодай сам широ бажав заспокоїти його бажаня, щоби коли не силою, то хоч добротою приневолити Дорошенка зречи ся зносин з Турчиною, та тіснїйше звязати з Польщею. Досить глянути на інструкцію дану 16 падолиста 1667 р. Андрїйови Моджеевському і Казимирови Пивницкому, висланим до Дорошенка. „Відповідно, як було приобіцяно, каже ся інструкция (I N 108), буде старати ся кор. маршалок як найчастїйше зносити ся з Дорошенком, запорожським гетьманом, щоб козацькі справи і жаданя подані сойму були відповідно полагоджені“. Собеский приобіцює, що більше польського війська в Україну не вишле, а навіть се, що було в Барі, усуне, „аби не наприкрати ся українським людям“. Вкінці запевняє Дорошенка у вічливости короля для нього і приобіцює вислати йому привілей на Чигрин, булаву і иньші гетьманські клейноти.

В половині грудня одержав Собеский відповідь Дорошенка на свою інструкцію (I N 113). Після попередних Дорошенкових листів вона не робить на нас якогось спеціальнїйшого вражіня. Дорошенко вмів надати їй такої закраски, мов би між Польщею та козаками запанувала після підгаєцького трактату ідеальна згода. Що приневолило його представити Собескому в так гарних формах польсько-козацькі відносини на Україні, пізнаємо се з тексту його листу. Він дякує Собескому, що бажє з ним листувати ся, бо хотїв би наперед, заким вишле послів на сойм, подати до відомости кор. маршалка єї точки, на яких він хоче унормувати свої відносини до Польщі. Одначе послів не вишле до Варшави скорше як перед рускими різдвяними сьвятами, розуміє ся, другого року себто 1668, бо наперед мусить скликати старшину і військо на раду, щоб уложити з ними

відповідну інструкцію для козацьких відпоручників. Особливу ласку добачає Дорошенко в сім, що Собеский заберає польські залози з українських міст. Вкінці згадує і про гетьманські інсигнії. Він каже: „Вдячне буде військо запорожське, коли хоч по довším очікуваню uszczone będzie“.

Ся коротенька згадка була для Дорошенка мабуть неменьшої ваги як і справа виводу польських військ з України, і з сих причин Дорошенко робив надію Собескому на щасливе розв'язане козацького питання на Україні. Наділене Польщею Дорошенка гетьманськими інсигніями, себто санкціоноване його гетьманства, було сею точкою, коло котрої обертали ся дотеперішні його дипломатичні зносини з Собеским і ще довгий час буде вона осередком найживіших переговорів між Польщею та окликаним Татарами українським гетьманом. Собеский дуже помиляв ся, коли сиравді вірив в щирість Дорошенкових слів. Ми знаємо, що як раз в тім самім часі, коли польське правительство відбирало від Дорошенка сі облесливі листи, тоді саме й Туречина могла повеличатись змаганнями Дорошенка придбати собі ласку у Порти.

Про се мали вкоротці самі Поляки переконатись наочно. В половині грудня 1667 р., оджеж як раз майже в тім самім часі, коли Собеский отримав відповідь Дорошенка на свою інструкцію з 16 падолиста 1667 р., писали з Криму польські послы Злотніцкий і Ліхоцкий (I N 121): „Козацькі послы при нас прибули до Бакчисараю; оден Ярош черкаський асавул, другий товмач, з Уманя. Привезли лист від Дорошенка з 10 падолиста, котрого копію висилаємо“. А в иньшій місці пишуть (ibid.): „Писав Дорошенко і другий лист зараз після повороту калги султана, і сього копію висилаємо. Сподівають ся (себто Турки) ще значнійших послів з козацької ради“. Послы благають не вдавати ся з козаками в жадні „скрипти“, бо свої викрути вони хотять пофарбовати нашими „literkami“ і найменші висилають до Криму. Зрештою для характеристики тодішніх відносин Дорошенка до Крима може послужити його лист з 28 січня 1668 р. до кримського хана (I N 126); між иньшим він пише: „ми всі зарівно з обовязку нашої приязии, скріпленої присягою наперед нурадином, а потім з калгою султаном, готові вчинити всьо, що ваша ханська милость буде від мене з запорожським військом вимагати“. Се вказує аж надто добре на тодішню щирість Дорошенка для Польщі.

Наслідки Дорошенкових зносин з Портою скоро дали себе відчуті і в польсько-турецьких відносинах. В реляції Карвовського, що в половині мая вернув від сидістрийського баші, читаємо жадане (I N 149): „Коли хочете в згоді бути з Портою і охоронитись від татарських набігів, мусите зовсім понехати Україну і козаків, як цісарських вже підданих, щоб там не стала нога ваших військ“.

Се не перешкаджало одначе Дорошенку далі удавати з себе вірного прихильника Польщі. З дальшої кореспонденції Дорошенка з Собеским замітний лист з 28 цвітня (I, N 144). Тут знов згадка про якийсь лист Собеского до Дорошенка, та на жаль він не заховався. Дорошенко наводить з нього лише кілька пустих фраз — упевнене Собеского про щирість короля для козаків, а далі виправдує ся, що з причини білоцерківського коменданта і справ в лівобережній Україні не вислав своїх послів на сойм.

Ще перед укінченням коронаційного сойму визначено було комісією для переговорів з козаками, одначе Дорошенко застерігає собі в згаданім листі, що козаки не приступлять скорше до пертракцій, доки їм перед комісарами не звернуть забрані свого часу Тетерою до Польщі військові і церковні привілеї, а далі єпископський хрест і митрополичі ризи, зложені давніше в Білій церкві. Стахурский — білоцерковський комендант був предметом жалів Дорошенка про негідне поступоване польської залози, бо за дозволом його польські жовніри рабували міщан, а вкінці мов би через те, що білоцерківська старшина не хотіла висилати послів на сойм, він вкинув її разом із значним числом поспільства до вязниці пограбивши вперед їх дома і православні церкви.

Багато шкодить докладности наших відомостей про зносини Дорошенка з Польщею, те, що ми, на жаль, маємо дуже мало відповідей Собеского на його листи. Що вони дійсно існували, про се нема сумніву, бо Дорошенко дуже часто згадує про листи від Собеского, і число їх було мабуть навіть більше, ніж число листів Дорошенка. 20 червня 1668 р. згадує Дорошенко знов про якісь два листи Собеского, з котрих один приніс йому Чейковский до Крупкова під Кременчуком, а другий Яків Проскурний до табору за Дністром під Опошною. Брак сих листів заступає нам по части згаданий лист Дорошенка з 20 червня 1668 р., писаний у відповідь на ті два листи Собеского (I, N 158). Очевидно, Собеский повідомляв його, що військові клейноти,

булава, бунчук та гетьманські інсигнії, відібрані у Тетері, тепер у нього, Собєського, крім цього довідуємо ся, що Собєський виднав для Дорошенка також привілей на Чигрин та амнестию для козацького війська. Потім Дорошенко каже: „Що до комісії, то я бажав би її зовсім занехати, бо тепер показалаась найлучша воєнна пора (для акції) за Дніпром. Се був час смерти лівобережного гетьмана Івана Бруховецького. На иньшій місци каже Дорошенко: „Тимчасом в імя Боже іду проти Москви, та буду щильно глядіти, аби викинувши ворога з королівських країв, привернути їх знов у підданство польської корони“. Сим хотів Дорошенко оправдати неприсутність його послів на соймі. „За рік, пише він далі, вже мабуть і лівобережні полки вишлють своїх депутатів у Варшаву“. І тут не обійшлоь без скарги на білоцерківського коменданта. Гетьман жалуге ся, що Стахурский не тільки білоцерківську старшину та міщан вкинув у вязницю, але грабить також сусідні місточка та у людей забирає майно. Крім цього ще иньші польські війська під час походу Дорошенка у лівобережну Україну увійшли в паволоцький та кальницький полк і під містами наробили багато шкоди. Далі згадує Дорошенко про закид Собєського (мабуть в однім з вище згаданих листів), мовби то він не позволяв везти запаси у Білоцеркву. Сьому, каже гетьман, винні жовніри Стахурєкого, що засідають ся по дорогах та непокоять подорожних.

В реляції Стахурєкого (I, N 162) маємо дещо близше про тодішні розрухи на Україні, хоч на жаль в текстї багато пропущено, так що тяжко здогадатись, яка була безпосередна причина сих всіх непорозумінь, особливо між Стахурским і білоцерківським полковником Бутенком.

Загальний народний настрій характеризує Стахурский ось якими словами: *Ale zażądzone na rany chłopstwo, podbiwszy Zadnieprze, chce daley, u Białocerkiew połąkawszy, explere tyrannidem swoje*“. Про козаків каже (*ibid.*): „Надармо звідти (себто від козаків) сподіватись спокою, вони вже зовсім віддалились під турецьку протекцію“, а на иньшій місци згадує, що висланий з Чигрина Васильковский, товмач гетьмана Дорошенка, вернув від Порти з двома Турками, і ті упевнили Дорошенка в турецькій протекції й ласці. Стахурский жалуге ся, що Дорошенко порозписував по містах, мов би білоцерківський комендант без приказу Собєського зіставався у Білій церкві, і додає: „*znac inwencyę chytrą chłopską, chcąc żołnierza na swą odwabić stronę*“.

Що до згаданого конфлікту між Стахурским і козацьким полковником Бутенком, то він випав в реляції дуже неясно. Стахурский згадує лише про якісь кінні, що їх Бутенко хотів відібрати у Поляків, а коли йому се не повелось, закликав собі в поміч „Яроша“ паволоцького полковника, сьому-ж наказний гетьман (мабуť Григорій Дорошенко) прислав з під Ілинець 200 Подністриян на поміч. Оба полки козацькі злучившись до купи ударили 2 липня з рана на місто. Одначе приступ до Білої церкви скінчивсь тим, що Бутенко мусів тікати, а паволоцький полковник і кількох сотників дістались в неволю. Три милі дококола застелено поле трупами(!) На жаль, кажу, початок реляції проущений, а він був би може більше інтересний, ніж опись самої борби.

Невiсно, чи на жаданє самого Стахурского, чи сталось се може на просьби Дорошенка, досить, що вже 11 серпня бачимо на становищи білоцерківського коменданта Лебля. Дорошенко по-витав його листом повним комплементів, та просив, щоби пильновав підгаєцьких пактів, „aby wszelakie przeszłe dissidentie oddaliwszy złe, w zgodzie u požądanym pokoju w iako nayróżniejszy wiek miła Oycyzna nasza lata swoje liczyć u do przeszłego przyjsć vigoru u perfectiey mogła“ (I, N 170). Але зміна коменданта білоцерківської кріпости не вплинула щасливо на відносини Дорошенка супроти Польщі. Іншим представлявсь Дорошенко в листах, иньшим був на ділі. Лебель, хоч йому не можна закинути й тїни антипатий до українського гетьмана, не був зовсім вдоволений з поведєня Дорошенка. Пишучи до Собєского в листі з 17 серпня 1668 р. (I, N 172) про брак запасів в кріпости, він покликєє ся на лист Дорошенка з 11 серпня 1668 р. і каже: „Від пана гетьмана запорожського нема жадної на се надїї, він прирікає лише жити з нами в згодї, але за провянти анї згадки“. А в иньшiм знов листі з 22 верєсєня 1668 р. пише. (I, N 180): „Від козаків вже жадної помочи в живности сподіватись не можна, бо Дорошенко вже здавсь зовсім на турецьку протекцію“.

Лебель згадує також про Яблоновского, що, як можна догадатись з листу у Яблоновского до Собєского з 3 жовтєня 1668 р., був мабуť послом або чимсь подібним у Дорошенка в Чигрині. З згаданого листу (I, N 183) довідуюємо ся лише, що він в останнїх днях верєсєня вернув з Чигрина і привіз з собою два листи: одєн був відповідію на невiстний нам лист короля до Дорошенка, а другий призначений був для Собєского. Він пише:

„Що я бачив очима і чув на власні уха, коротко здам справу: Пан гетьман запорожский тоту старшину, котру я від Вашої Милости привіз, приняв дуже радо і заявив, що в чім схоче його Ваша Милость ужити, буде у всім помагати“. Мабуть, тут іде мова про старшину, що її Стахурский вкинув до вязниці, а тепер на прохання Дорошенка казав Собеский відослати гетьманови в Чигрин.

Цікава згадка Яблоновского про симпатії народу до Собеского (ibid.): „Військо запорожське і все поспільство радо згадує Вашу Милость, називаючи лиш батьком і добродієм“. Порівнявши се з висше наведеними словами Стахурского про симпатії народу до Поляків, мусимо признати, що се є лиш пуста і зовсім безпідставна фраза, бо в подібних обставинах про якусь любов до ворога мови бути не може. „Послів на сойм, каже далі Яблоновский, (ibid.) обіцяв-Дорошенко вислати скоро тільки відбуде раду з військом“.

III.

Без сумніву, сей період української історії належав до сих може найрідших моментів, коли різнородні течії народного життя, репрезентовані амбітними одиницями, вирили найглибше своє корито в політиці українського народу. Як коли то передовсім тепер брак якоїсь однастайности в політичних поглядах дав себе найбільше відчувати. Минуло заледві кілька місяців від коли Дорошенко бачив себе вже близьким своїх цілий, коли Україна роздерта андрусівською угодою мала знов злучитись під одною булавою, а вже лівобережна Україна була страчена для нього, а й на правобережній з'являє ся у Дорошенка противник — Суховієнко, коли-ж сей не вдержавсь на бурних хвилях, невдоволені елементи виносять на верх Ханенка. Ситуація Дорошенка ставала все прикрійшою. Польща не потребовала з ним числитись у тій мірі, як давнійше. Але то треба піднести, що хоч Дорошенку може й більше залежало тепер на признаню його гетьманом зі сторони Польщі, то всеж таки він захоче ся супроти неї з певною резервою, а навіть ворожо. 21 падолиста 1669 р. писав білоцерківський комендант (I, N 221): „Се є ознакою нещирости Дорошенка, що й коло білоцерківського полку уміщено 10 тисяч орди; щоби він не задумав поступити собі так, як се зробив тому два роки

з Маховским, бо як довідуюсь, орду уміщено тут з страху, що прийдуть польські війська на Україну“, а далі читаємо: „Ясна оджеж нещирість Дорошенка, lubo inaczej przez listy swoje obfariuje się“. Заразом Дорошенко пильно заходивсь у польського правительства та короля виеднати задоволення своїх бажань переданих ще минушого року Петрановським і Тарасенком на коронаційний сойм. На погляд Собеского Дорошенкови грозила тепер поважна небезпечність і то зі сторони його дотеперішних союзників-Турків (I, N 233). Порта звикла все тримати для підвладних собі країв по кілька „*principales*“ щоб мати другого в запасі, коли оден буде її не на руку. Се мало стрінуги й Дорошенка. Хмельниченко мав відай бути сим небезпечним для Дорошенка кандидатом в турецьких руках. Наколи-б дійсно мало до сього прийти, рад би Собеский, як бачимо з листа його до краківського воєводи (*ibid.*), вислати комісію на 12 марта, раз тому, що се булоб для Дорошенка вигіднійше, а по друге ся пора припала-б як раз підчас обрад сойму, оджеж можна-б часто давати комісарам вказівки і відповідно тому рішати справи. Найвідповіднійшим місцем для комісії вважає Собеский подільський Камінець, бо не далеко є багато польського війська, а що важнійше переговори будуть вести ся майже в турецьких очах, сеж міцно захитає їх віру до козаків. Як відомо, для комісії вкінці призначено Острог.

В подробиці переговорів в Острозі вдаватись не буду — вони загально звістні. Я лише наведу слова підканцлера, котрі вказують нам, що і польському правительству не були тайною пляни Дорошенка (I, N 251): „По Дорошенку і о. Тукальскім не сподію ся ні вірности ні послуху „*którzuy udzielności gospodarstwa et patriarchatum spirant*“. Тимчасом як вони, читаємо далі, не пускають павів в Україну, доходять вісти про нові посольства Дорошенка до Порти, своєїж вічливости для Польщі не оказують вони нічим. Се для нас зрозуміло. Незрозумілою може здаватись неподатливість Дорошенка в сих переговорах з Польщею, але очевидно була ріжниця, при всій зверхній дипломатичности Дорошенка, між сим українським автономистом з переконання і простим карьеристом — Ханенком.

Проголошене Ханенка гетьманом з польської руки на разі не багато змінє на зверх в відносинах Дорошенка до Польщі. Хоч як се мусів бути болючий удар для Дорошенка, він таки не перестає робити Польщі надію, що пропасть між ним і річею посполитою ще не так глибока, щоб не можна

її зарівнати, відкликавши іменоване Ханенка. Досить буде оком кинути на його лист з 29 падолиста 1670 р. (I, N 263). Дорошенко, жалуючись тут на польських жовнірів, розкватерованих по Поділю, за їх грабоване селянського майна, каже на кінці: „робимо се тому, щоби не до розпуки, ale do lepszey coraz, ile do pokoju swego iuż zabierają się, rzeczy przychodziły wzajemnej podu-fałości“. На ділі Дорошенко свого не упукав. Для лучшого поясненя Дорошенкової політики я наведу ще де що в листу білоцерківського коменданта до кор. маршалка з 7 грудня 1670 р. Він пише (I, N 267): „Звістна вже добре нещирість Дорошенка і білоцерківського полковника для річи посполитої, коли ані людям на їх згарища ані нам жадного збіжа ані соли приво-зити не можна, бо остро наказано, аби ніхто не важивсь навіть за гроші спродавати, і тому окружив нас серденятами“. А далі пише: „Я бачу, що з ним (Дорошенком) заносить ся на певну війну“.

Перший раз зраджує Дорошенко своє невдоволенє з при-чини признаня Польщею Ханенка українським гетьманом, а на-віть грозить війною в цікавім листі з 18 січня 1671 р. (I, N 283). Його писав Дорошенко з нагоди насильної смерти козацьких послів у Польщі. Він пише до Собеского: „Прошу вас, вчиніть се своїм впливом, щоб і нас не віддалювано від королівської ласки і хоч в части полагоджено предложені нами постуляти; бо як би, борони Боже, мало стати ся що иньше і не вважаючи на се, що ми горнемо ся до корони, uwenegowano кого инь-шого, нехай потім не нарікають на мене, бо вже кілька разів остерігав і остерігаю“. І тут, бачимо, ще Дорошенко удає, що ігнорує іменованне Ханенка, дає час відкликати се.

Корсунська рада скликана з нагоди повороту Петрановського і асавула Харлана, висланих послами у Польщу, була предме-том живої кореспонденції між виднійшими особами на Україні і в Польщі. Білоцерківський комендант писав до Собеского 12 марта 1671 р. (I, N 282), що рада була коротка і дуже тайна. Одначе від декого що чув, що козаки не хочуть мирити ся з Поляками. Дорошенко доносив знов королеви, що він на раді зовсім не був, а коли приїхав до Корсуня, застав вже готовими всі військові ухвали. Петрановський предложив раді королівський лист, де король остерігає військову старшину, щоб не вірила у всім Дорошенкови, бо він багато дечого робить без її відо-мости. На те 12 лютого Прокіп Березецький та Семен Половець, генеральні судії вислали відповідь королеви (I, N 278). Основа

її містилась в словах: „А ми кажемо, що наш гетьман робить усе за порадою війська і не то що не криє листів від вашої королівської милости, але навіть від менше знаних осіб“.

Тут згадуєся також і про привезену Петрановским експедицію від короля. Вона не могла вдоволити українських патріотів, вони кажуть: „На таку обіцянку „як було перед війною“ не можемо богато числити, бо не лиш гетьман і полковники, але і найменший староста і ревізор перед війною були Поляки, а військо не можуть довше знести сього тягару мусіло визволити ся з такого ярма“.

Подібного змісту був давнійше вже звістний лист городових козаків до низових, лише з тою різницею, що коли попередній був стилізований більше в урядовім тоні, то сей має характер так сказати-б домашній, свобідний і служить до нього цікавим доповненням. Він замітний сим, що тут козацька старшина, вірна ідеям Дорошенка, висказує досить ясно свою програму, закидаючи противній партії „сервілізм“ та надто велику податливість в пертракціях з польськими комісарами в Острозі (Ojczyście spominki, т. II, стор. 303). „Знайте, наші милі братя, каже він, що ми, запорожське військо, як за попередних гетьманів, так і за теперішнього Петра Дорошенка, чоловіка мудрого і достойного сього уряду, що навчає нас боронити божих церков і наших вольностей, добиваємо ся більших свобід, ніж були перед війною і не хочемо пристати на сім, що ви постановили в Острозі; військового товариства зменьшати не гадаємо, ані не позволимо панам і старостам вертати до своїх дібр та давним звичаєм панувати“. Під листом підписано 11 полковників, 2 генеральних судиїв і військовий обозний. Лист писаний був 22 лютого 1671 р., оджеж як раз тоді, коли вислано і згаданий лист до короля.

Деякі інтересні подробиці приніс в польські круги львівський єпископ Шумлянський, що 14 марта 1671 р. вернув з Чигрина. Він об'їздив свою єпархию, а коли прибув в Могилів, казав його Дорошенко привезти до Чигрина — з причини убийства козацьких послів, що вертали з Польщі. Описля одначе, як пише Собеский (I, N 282), recolligował się Дорошенко, що так невинно його трудив, прийняв дуже красно і забавляв кілька днів в Чигрині аж до повороту Петрановського з Варшави. Петрановский прибув з дуже лихими вістями. Він оповідав що все своє майно мусів покинути в дорозі, аби ратувати жите від напасників. В Ямполю на Волини, маєтности Конст. Вишне-

вещкого, мало його не убито; з оружьем в руці встиг він уратуватись від нехибної смерти. Опісля він передав Дорошенкови угоду уложену з Ханенком в Острозі і нещасну, по словам Собеского, „експедицію“ Михайла Вишневецького. З сеї останньої було видно, що і Тукальський тішивсь не ліпшою славою у Поляків як Дорошенко. Собеский казав, що гетьман і ціла Україна живють його духом.

Невдале посольство Петрановського мусіло сильно вколоти Дорошенка, бо не оглядаючись на яку будь етикету виступив він отверто проти Поляків. В ночі перед від'їздом Шумлянського з Чигрина відбула ся військова рада а на другий день рано прикликав Дорошенко Шумлянського та сказав: „Я щиро бажав миритись з Польщею і додержував присяги зложеної під Підгайцями, а наколи шукав протекції у Татар, то лиш для того, аби охоронитись від їх набігів. Але коли вже такі жарти стрічають нас від короля і річи посполитої, то мусить пролити ся християнська кров“. А Шумлянського він остерігав: „отче владико, тїкай чим скорше, бо вже по орду посилаю, не лиш Турка але і самого Ахеронта порушимо проти Польщі“. В дорозі вже надігнав Шумлянського лист від Тукальського, аби як скорше схоронивсь до якої небудь кріпости, бо може попастиь в руки Татар.

Шумлянський оповідав при тім, що нарід дуже привязав до Дорошенка; за всю дорогу не чув він згідного слова про гетьмана. Що ночі Дорошенко відбував нараду з Тукальским, а двір його і „полїтика“ в нім ведеть ся не як у козацького гетьмана, але у найвизначнійшого польського магната. Цікаві також слова Шумлянського про тодішний український нарід. Він казав: се не хлопи, але нарід самостійний. *Exulat iuz daleko od nich owe grubiaństwo, tyrannis, piiaństwo у owa barbaries*. Козаки найбільше глумились з сеї точки острожеської комісії, де сказано, що пани і духовенство можуть вертатись у свої маєтности на Україні. Вони говорили: „Чому шляхта і духовенство не вертають ся до своїх маєностей, коли їм Ханенко позволив“?

Сї вісти приніс Шумлянський 14 марта, і тодіж писав з Бару Мочидловский, (лист датований з 12/III) що з Могилева принесено вісти про прихід якоїсь орди в Польщу. Се була орда силїстрийського баши, а з нею козаки під проводом наказного гетьмана Гоголя. Провід над татарською ордою мав Суїн-Кази ата, син звісного Кази ати, що брав участь в боротьбі під Варшавою в часах шведської війни. Татары стали

кошом під Стіною і тут злучились з ними козаки з Гоголем на чолі. Число Татар не звітне; що до козаків, то було тут 5 серденяцьких полків і значне число городових козаків. З під Стіни пішли козацько-татарські війська під Бар і Межибож, а коли вертали обтяжені добичею, ударили на них барські мешканці і богаго ясиру відбили.

На охорону Поділя і Волини вислав Собеский кілька драгунських регіментів під проводом чернігівського каштеляна Сильницького і полковника Пива. Крім цього він порозсилав універзали до польських військ розкватерованих по Україні, аби були готові, бо ще мабуть перед весною прийде ся рушати в поле.

По словам Собеского (I, N 286), могли Поляки протиставити козацько татарським силам 8 тисяч війська.

IV.

Але і на сей раз Дорошенко не зваживсь цілком порвати свої відносини до Польщі. Тим часом як на вісти про прихід татарської орди в границі України в Варшаві на раді сената рішено на 10 мая скликати воєнну раду, — до Собеского, що хорий перебував тоді у Львові, наспів лист з Чигрина з 25 марта, де Дорошенко вертаючи знов до свої давньої політики старає ся навязати переговори з Собеским на підставі чуднівської згоди. Дивним се здавалось Собескому, та таки на його погляд не повинні були Поляки відкидувати Дорошенкової пропозиції. І король не був противний цертрактаціям з Дорошенком, він визначив навіть комісію на 3 липня, що мала вдатись в переговори з козаками, а заразом вислав Дорошенкови універзал, де приобіцює, що незабаром сам прибуде на Україну, а гетьмана взиває, аби мав зносити в Польщею через білоцерківського коменданта (I, N 286). Речником більш скептичного погляду на відносини Дорошенка, виступає як давнійше і тепер в нашій кореспонденції підканцлер Ольшовский, в листі до Собеского з 10 цвітня (I, N 289, ст. 643). На жаль не маємо дословного тексту з цього документу, Ключицкий подає лише зміст його, що обертаєть ся коло гадки: звістно, що козаки не бажать додержати чуднівської згоди, але хотять скинути пановане річи поси.

13 мая відбулась в Варшаві воєнна рада. Вона обдумала плян близької війни з козаками та Турками. Ось які питання поставлено під розвагу ради (I, N 294): відомо про великі воєнні приготованя Турків проти Польщі, отже які сили протиставити

ворогам? Чи скликати загальний похід (*rospolite ruszenie*)? Де визначити місце для нього? Для Камінця постаратись про піхоту й амуніцію, та вислати туди доброго коменданта. Наколи мають вести ся переговори з Дорошенком, то яким способом, аби не зрадити Ханенка? Чи вислати на Україну булаву й інсітній й кому? До Татар вислати послів з дарунками. Як розложити війська по Україні? Чи шукати союза з заграничними князями, або лише просити помочи у брандербурського курфюрста, Шведів і цісаря? Як дістати поміч від вел. кн. Литовського, коли виленська конвокація зірвана? Чи король має сам рушитись до табору, чи зараз, чи чекати загального походу? Обдумати спосіб зимівлі для війська, щоб воно не розходилося по чужих мастностях. Чим нагородити чужі війська?

Результат ради був такий, що цілу надію покладено на загальний похід, і король постановив 10 липня разом з королевою виїхати до Львова (I, N 295). Часу і місця для заг. походу не означено. Ухвалено вислати послів до Дорошенка зробити йому надію на приверненє інсітній з умовою, що зрече ся турецької протекції.

До Дорошенка виправлено Миколая Рачковського. Дорошенко з свої сторони вислав королеви точки угоди, на яких хоче миритись з Поляками. Сю інструкцію, видану вже давніше (*Ojczyste spominki*, т. II, с. 308), читано 9 червня 1671 р. на раді в монастири камедулів на Белянах під Варшавою, де король мав літню резиденцію. Дорошенко, як відомо, жадав привернення православних церков, утворення козацької території з воєводств київського й браславського, свободної від польських залог, привернення забраних Тетерею грошей, наданя інсітній Дорошенку і загальної амнестії. Се був властиво короткий зміст його попередньої інструкції відданої ще 1668 р. Петрановским і Тарасенком на коронаційнім соймі Михайла Вишневецького. Почалась тепер знов живійша кореспонденція між Дорошенком та Собеским.

Під датою 24 червня наспіли два листи до кор. маршалка, оден від згаданого Рачковського, а другий від Дорошенка; вони видруковані вже давніше, але ми спинимо ся коло них, бо вони досить характерні для Дорошенкової політики; в першім знаходимо більше дипломатичного материялу, другий містить деякі звістки про тодішні воєнні події на Україні. Лист Рачковського дає вражіннє, що не маємо тут до діла з сильним дипломатом;

в листі пробиває ся наскрізь якась дитиняча віра в пусті слова, що не могли принести ніякої користі справі, котру заступав Рачковський: він вірить, бо так сказав Дорошенко.

„Гетьман запорожський, писав Рачковський (Ojczyste spominki, т. II, с. 139), дуже сим вдоволений, що король і річ посполита віддали Собескому „plenariam potestatem“ заспокоїти бажання козаків. Хоч і прикро йому, що Ханенко має більші ласки у правительства ніж він, та Дорошенко вважає се за свою нещасливу долю і бажає щиро миритись з Польщею. Але наперед він жадає, щоб усунені були залоги з Білої церкви і Диміра і полковник Пиво“. Рачковський радить заспокоїти се бажане Дорошенка, бо тим можна позискати довіре у козаків. „Дорошенко присяг, каже він далі, що сього не ужие на зраду Полякам, але робить се раз для орди, а по друге для декотрих полків, що боять ся, аби їх гетьман по скінченю війни не звільнив від служби, бо є декотрі полки, що ніколи не бажали-б згоди, нпр. подністранські. Коли польська залога вийде з Білої церкви, Дорошенко поведе туди свої війська і вишле разом комісарів до пертракцій з кор. маршалком. Залози треба однаково тому вивести, бо вони чи скорше чи пізнійше мусіли-б самі звідти забратись, для браку соли й амуніції. „О скільки я міг зрозуміти гетьмана, заявляє Рачковський, ручую ся, що він щиро бажає згоди а найліпшим доказом сього є, що по щасливих пертракціях обіцяє свої сили ужити на користь річи посполитої“.

В листі Рачковського знаходимо також згадку про лист, що Дорошенко тоді вислав з Чигрина; про нього буде низше мова; тут наведу лише кілька Дорошенкових слів, що подав Рачковський у своїм листі, стараючись вияснити Собескому сей тон, може троха заострий, що був в Дорошенковім листі. Ось яку відповідь дістав Рачковський, коли жадав від Дорошенка, аби пишучи до Собеского не згадував нічого про острожську комісію: „Я хочу вписати то, що маю на серцю, сказав Дорошенко, одначе і згоди не вирікаюсь. Нехай кор. маршалок призначить місце для комісії або в Межибожу або де схоче, але передовсім щоб виведено залоги і віддано інсітнії. Щоб я не титуловав ся дармо королівським гетьманом, бо се мене гнівить“.

Як бачимо, Дорошенкова дипломатія все обертає ся коло одного і того самого, себто коло інсітній та виводу залог, що

мало йому дати більшу свободу і зблизити на оден степенъ до здійсненя його плянів.

Польське правительство, очевидно, помітило наївність Рачковського, бо вже 10 липня радить підканцлер Собескому (I, N 297) відкликати Рачковського, а на його місце вислати Толежанського. Бажане Дорошенка — вивести залоги з Білої церкви і Диміра на гадку підканцлера найліпше лишити без відповіді.

Згаданий лист Дорошенка з 24 червня (Ojcz. sp. II, 310) на скрізь саркастичний та повний справедливих і несправедливих закидів про польські війська на Україні. По кількох словах поздоровлень Собескому з нагоди іменованя його першим комісаром для пертракцій з козаками, приступає Дорошенко відразу до гірких докорів за нещирість польського правительства супроти нього та негідні вчинки польських комендантів на Україні, що значно приспорили матеріялу для війни. Доповненням служить лист Дорошенка з 17 червня 1671 р. (Ojczyste spom. II, 309), де по кількох дипломатичних комплементах Дорошенко жалить ся на чернігівського каштеляна, Сільницького, що з кількома тисячами напав на Могилів, спалив передмістя, пограбив мешканців і як каже: „dosyć hojnie nasycił się krwią niewinną chrześcijańską“. Супроти нападів і захватів польських військ Дорошенко питає ся Собеского (24/VI): „Чи лучше мені накладати ярмо сього короля і річи посполитої, що підбуржують нарід, аби збиравсь на чорні ради та убивав своїх гетьманів, чи радше триматись сього монарха, що не дозволяє нас кривдити, що присилає нам своє військо в поміч та не вагавсь скинути з уряду бувшого кримського хана — мого ворога, а посадити на його місце Селімірея — приятеля українського народу.

10 липня 1671 р. отримав Дорошенко відповідь Собеского на свої оба листи (17 і 24 червня). Собеский (Ojczyste spom. II, 313) збиває закиди Дорошенка: причиною лиха були на гадку Собеского самі козаки і Татари, що примусили Поляків виступити проти них; скільки лиш християн і то самих Русинів Татари забрали в неволю! При тім Собеский згадує також про лист, що мав писати Дорошенко до брандербурского курфюрста. Сі листи, каже Собеский, віддано в руки самого короля „czem, jednak nie racz się W. M. P. alterować“. Рівнож не дає Собеский Дорошенкови найменьшої надії на вивід залог перед закінченням пертракцій, а гетьман не повинен навіть сього жадати, коли щиро бажає згоди з Польщею, навпаки козаки вже тепер

повинні показати, яку користь буде з них мати річ посполита, яку поруку дадуть вони Полякам, що не будуть більше шукати чужих протекцій, що хоробро і відважно будуть боронити границь річи посполитої.

V.

Тимчасом сі переговори не здержували ворожої акції обох військ. Дорошенко з 7 полками перебував тоді під Білою церквою, а Собеский не дочекавшись загального походу пішов зі Львова під Камінець і в першій половині серпня бачимо його вже під сею кріпостию. Свої війська він поділив на кілька частий, щоб сим способом більшу часть краю охоронити від Татар (I, N 301). Одначе і тут не довелось йому довго сидіти: треба було як найскорше спішити у Бар, боронити сього староства від Григория Дорошенка (I, N 306). Получивши ся під Маньківцями з Дмитром Вишневецким, белзьким воеводою, хотів Собеский несподівано напасти на Григория, одначе се не удалось, нарид тоді був ще занадто привязаний до справи Дорошенка, щоб не остережи Григория в саму пору про намір Собеского. Ось як каже про се Собеский (*ibid.*): „але тепер сього тяжко доказати, а особливо в сім краю, бо селяне і весь нарид жичливий для наших ворогів“.

Коли Поляки прибули до Бару, Григорий був вже в Бра-славі; за ним пігнав туди Собеский, але на разі його увагу звернули на себе Татари; розбивши Татар (істория сієї погони за Татарами, описана в листі з 31 серпня 1671 р. (I, N 306), для нас меньше інтересна), Собеский вернувь під Браслав, де запер ся Григорий з значним числом козаків і уоруженого поспільства. Тимчасом побіда над Татарами вплинула на українську людність, міста Печери, Ладижин і Четвертинівка піддались Полякам ще в часі погони Собеского за Татарами, а коли він з'явивсь під Браславом, то тут застав вже Немирівців, що прийшли сюди просити у Поляків ласки; коли Собеский, обложивши Браслав, перейшов під Красне, се місто, стрівожене приходом Собеского під його мури, піддалось Полякам. З під Красного вислав Собеский Прущковського під Шаргород, і місто отворило брами і приняло польську залогу, що складалась з 4 козацьких відділів і 400 драгонів. Ся сама доля стрітила Браїлів, звідки виїшли козаки, а мешканці піддались Полякам. Але

в. коронний маршалок не прецінював сих успіхів і не зарікався згоди з Дорошенком.

З під Красного написав Собеский лист до Григорія, де робить йому докори за пограбоване Бару (I, N 304), zarazom висилає на його руки лист до Петра Дорошенка. В сім листі (I, N 303) він пише, що з під Бару не рушить ся скорше, аж прийде до згоди з Дорошенком; просить його, щоб довів сю сприву до кінця і зрік ся ворожих змагань проти Поляків. В листі 31/VIII 1671 р. до краківського єпископа (I, N 307) Собеский поясняв: „Я бажаю далі вести переговори з Дорошенком (але сам про то до двору писати не буду), бо бою ся, щоб з розпуки не прийняв на залоги турецькі війська, а вони від давна того від нього жадають“.

З вересня вислав Дорошенко відповідь Собескому (I, N 309). Він складає всю вину на Поляків, кажучи: „Ваша милость з королівськими військами вдер ся в Україну і людей, що бажали згоди, за їх привязане до мої особи негідно покарав“; а дальше пише: „Непевність королівської ласки приводить мене й військо запорожське до розпуки і каже мені шукати протекції у чужих держав“. „Nie chlubię się tem, Bogiem moim świadczę, że mam in promptu siły moje zdolne, ale że dbam o to przedtym, że majestatem Boskim protestor, aby się krew amplius nie lała chrześcijańska“. Собеский відписуючи Дорошенкови на сей лист (I, N 313), радить забути собі обопільно все, що сталося чи то з вини Дорошенка, чи то з вини Поляків, — „ujmijmy się obiema rękami świętobliwego pokoju dzieła“. Всєж таки Собеский на сей раз вже не довіряв Дорошенкови; він зазначає се в своїм листі до краківського єпископа з 15 вересня кажучи (I, N 314): „Tych jednak listów Doroszeńkowych stylum et calamum vulpinum censeo“, і тому він не понегає нічого, щоб мало причинитись до безпеки війська річи посполитої.

Але й Дорошенко також не засипляв справи. Коли він писав „że mam in promptu siły moje zdolne“, то се не була безпідставна хвальба; він як раз тоді одержав поміч з Туреччини і зараз поуміщував свої замоги в містах, що вже піддалися Полякам, себто в Немирові, Ладижині і Печерах. Одначе Білої церкви не удалося йому здобути, неважаючи на всі заходи, а коли він відступив, Собеский злучив війська кн. Острожського і полковника Пива та вислав їх під Білу церкву.

Боротьба ставала все більш лютою. Винниця довгий час боронилась від Поляків; Собеский не міг довше, як казав, „tej złości ich cierpieć“ (I, N 314) і вислав Любомирського, мальтанського кавалера, добувати сю кріпость. Любомирський заняв місто, а Поляки розлючені опором мешканців вирізали всіх уоружених, лише кількадесять козаків замкнулось в езуїтськїм костелі і тут боронились завзято аж до половини вересня. Собеский розумів добре, що Польщі прийдець ся звести ще тяжку боротьбу з Турками та Дорошенком; він сам стратив всю надію щось путнього вчинити і в вище згаданім листі до краківського єпископа пише, що рішивсь головою наложити, dummodo fiat bene geirsaе; не вважаючи на те не перестав добувати Брацлава і хотів голодом примусити його до покори. Цілий край над Богом від Межибожа аж за Винницю до Брацлава здавсь був під власть короля.

21 вересня прибув посол від Дорошенка та просив Собеского, щоб вернув назад з військом, бо коли прибудуть Турки, то гетьман мусить звернутись з ними на Собеского; наколи-б Собеский уступив ся, то Дорошенко піде куди инде вимовившись перед Турками невідповідною порою до боротьби з Поляками, а тимчасом можна-б покінчити трактати (I, N 318). Собеский відповів: „I перед самим турецьким цісарем не уступлю і буду тут його чекати“ (ibid.). Тоді посол просив, аби правительство запевнило його, що Дорошенко лишить ся при гетьманстві, а Тукальський при митрополії, бо гетьман готовий не вимагати більше тяжких уступок від Польщі, а навіть тепер підчас війни готовий вчинити щось користне для Поляків. Собеский пристав на се і дав послови жадану асекурацію, а другу знов для послів, що мав їх Дорошенко за кілька день прислати. Чи що вийшло з сього, не знати.

Між тим Поляки не перестали примушувати деякі міста до підданства королеви. Сильна кріпость Стіна (I, N 320) піддалась Собескому, се само вчинили міста: Ямполь, Туманівка, Яруга, а вкінці і під Могилів прибули польські війська (I, 320).

З кінцем вересня рушив Собеский з під Бару (I, N 323); військо поділив він на дві часті і виправив двома трактами для лекшої переправи під Могилів. Скоро Поляки з'явились під мурами міста, козаки переконані про великі сили Собеского здали Могилів, там поставлено польські залоги. Ся сама доля спіткала 12 жовтня і Брацлав (Ojcz. sp. II, 148). Міщане не

хотіли зразу прийняти польських військ, аж коли Поляки заволіли брамою і повідбирали оружжє сторожам, тоді удало ся ввести свої війська до міста.

Другого дня Собеский перейшов з військом Бог під Кальник (I, N 324), але сю кріпость не легко було здобути; Кальничани, як писав Собеский 22 жовтня до підканцлера (I, N 326), воліли дивитись, як горіли передмістя і хутори, ніж увійти в які небудь переговори з Собеским або Ханенком. Дармо страшив їх Собеский гарматами, штурмувати не було чим, зрештою Поляки надіялись, що голод примусить місто піддатись. Кальничани замкнулись в двох горішних містах а крім того мали міцний замок. Між замком і містом був став, а на нім гребля і млини, але гребля обведена була такими високими палями, що не то, що її перекопати, але й видіти не можна було. Собеский мусів розложитись табором в Ілинцях, добру милю від Кальника. 20 жовтня в ночі дали люде з Дашова знати, що Петрановский з кримською ордою прибув на поміч Кальникови. Собеский рушив проти нього і 21/X досвіта ударив на турецько-козацькі війська. Петрановський ввійшов з козаками в місто, а тимчасом Поляки ударили на Татар та розбили їх зовсім. Богато їх потонуло, а не мало і полягло. Особливо Ханенкові козаки без милосердя мордували Татар. Вісім мурзів і сам начальний вожд сеї орди Казі мурза полягли, крім того кількадесять дісталось в полон.

Між тим Дорошенко з Нурадином прибув до Каміного броду, 10 миль від табору Собеского, і тут чекав білгородської орди (I, N 328). Собеский загадав зразу з литовським військом посунутись проти Дорошенка, одначе надія на литовську поміч несправдилась, а коли ще й сильні морози йшли, мусів розкватерувати військо між Богом і Дністром по містах і замках, а сам поїхав до Львова.

Дорошенко не маючи перед собою противника, підступив під Умань, щоб його притягти на свою сторону (Ojcz. spom. II, 154—5); не вдіявши одначе нічого, він відступив, лишивши під мурами 2 козацькі полки і кількадесять орди. Скоро польські війська розкватеровані по містах довідались про се, рушили з своїх кватир, скупились під Ладжином і знищили полишену Дорошенком облогу. Тимчасом Дорошенко посунувся до Скибовець, 24 грудня перейшов Бог і ударив на Тростянець¹⁾. Спочатку Полякам удалось напад відбити, одначе на

¹⁾ Ojcz. spom. II, 159, Ключицкий II, N 339.

саме різдво Дорошенкові серденята з городовими козаками вдерлись в місто, якась частина втекла до кріпости, всіх иньших витяли Дорошенківці. Але єї що схоронились в замок, держались і не піддавались, бо їм постачав запасу Ханенко з Ладжижина; Дорошенко підчас приступів стратив до 1000 козаків та орди. 30 грудня Дорошенко відступив від облоги і рушив до Маньківки.

VI.

Так закінчивсь 1671 р., місто згоди приніши ще більшу ненависть та утворивши ще більшу пропасть між польським правительством та козаками. 1672 р. почавсь в Польщі соймом, що тревав до 14/III 1672 р., але його зірвано, заким, він ухвалив щось користне, щоб обминути турецьку війну.

На сей сойм прибули 25/II (II, N 342, ст. 843) відпоручники козацькі, але яку їм дано відповідь і як їх прийнято, не звісно; ми маємо лиш згадку, що вони прибули у Варшаву, та нема на жаль звістки, який був результат їх посольства.

Собеского на соймі не було; він хорий перебував у Львові; свої гадки про становище, яке тоді повинна була зайняти Польща супроти Дорошенка, висловив він у *votum*, вислаїм 19 лютого на сойм до Варшави (II, N 347). Він надавав велике значіне сойму, казав, що се хвиля, від котрої залежить ціле істноване Польщі. На його погляд три способи могли-б вивести Польщу з її прикрої ситуації. Перший з них, як каже Собеский, нечестний, шкідливий та небезпечний і тільки на час може віддалити погибель річи посполитої, се — зробити все чого жадає турецький султан: виречи ся України і її зовсім відступити, а державі вимежувати нові границі. Сей спосіб шкідливий не лиш для Польщі, але і для цілого християнства, бо через уступлене України не лише прибуло-б поганам велике число хоробрих людей, але і Запороже, що так їх коле в очи, мусіло-б на віки загинути.

Другий спосіб охоронити ся від так тяжкої війни се — зівволити Дорошенкови на все, чого він жадає, а Ханенка чимсь удобрухати, щоб і дальше лишив ся вірним Полякам. Позволити на все радить Собеский тому, бо Україна вірно стоїть при Дорошенку і жадною мірою відступити його не хоче, хоч бачить свою згубу через се; друга знов причина — що Дорошенко є не лише під протекцією Турків, але і цар московський

йому сприяє, оджеж Польща противитись не в силі сим обом державам; третя причина — се великі вимоги Ханенка і Запорожа, що майже в нічим не менші бажаня Дорошенка, бо Ханенко вимагає: 1) знести унію, 2) число запорожців довести до 50,000, 3) аби польські жовніри не були розкватеровані по українських містах, 4) аби до козацьких полків зачислити і подільський, оджеж Могилів мав би бути граничним містом. Колиж претенсії обох ті самі, то вже лучше миритись з Дорошенком, бо при нім стоїть більша частина України, але миритись з тим, аби він вирік ся турецької протекції. Користь з сього булаб така, що Турки, стративши довіре до козаків, получать ся з Поляками і той злий і невірний нарід вигублять зовсім. А наколиб Турки і тоді не стратили таки охоти воювати з Поляками, то вперед мусіли би атакувати Україну, а тоді козаки в спілці з польськими військами моглиб добре датись в знаки Туркам, чого найлучшим доказом є хотинська війна. Наколиб Польща мала ратуватись сим способом, то треба спшитись, заким прибудуть на Україну турецькі війська, бо тоді вже Україна не буде „*sui iuris*“.

Третий спосіб — се хоробра боротьба за вітчину і християнство. Але чи міг би він виратувати Польщу, найлучшим доказом є свідощтво Собеского про недостачі війська, що ніяк не могло противитись військам, які на випадок війни могли виставити Турки. До того на війну треба гроший, а як здати ся лиш на ті податки, що їх ухвалить сойм, то як каже Собеский „*utinam falsus vates sim, actum est de re publica*“.

Сойм тимчасом не то що не шукав нових жерел доходів на покритє воєнних видатків, але взагалі нічого не видумав на охорону польських границь від Турків. Рада сенату була примушеною вкінці ратувати вітчину грішми здобутими з заставу державних клейнотів.

Події на Україні теж могли тільки зміцнити скептичні погляди Собеского на перспективу польсько-турецької війни. В марті піддало ся Полякам м. Насташка (т. II, N 354): Насташан непокоїв безперестанно Лебель, білоцерківський комендант, і вони поклонились Полякам „хлібом і солею“ та привезли з собою 30 возів збіжа (9/III 1672). Але ті міста, що здались на ласку Поляків жалували опісля сього гірко. Станіслав Лужицький, пишучи про се до свого брата межибіжского коменданта (т. II, N 363), каже, що сі міста, отверто говорять: „Ніколи вже не будемо вірити Ляхам“. Подібну відповідь дали

Лисянка та Вільшана, коли Лужицький візав їх, аби піддалися. Положене самого Лужицького не було зовсім завидне. Кальницькі козаки наїздили раз-враз під Немирів, тодішню резиденцію Лужицького. Він пише до свого брата, що наколи не дістане поміч, а так довше як до 1/VI не видержить на сім становищі; Ханенко з Ладижина теж задумує вернутись до Січі. Останній епізод перед турецьким походом — нещаслива кампанія Лужицького і Ханенка під Четвертинівкою звісна з давніших жерел (Ojcz. spom. II 162—3), тож нема що коло неї спинятись.

На 18 мая знову скликано в Польщі сойм. Собеский тут сам особисто порушив ще раз справу Дорошенка. Він жадав в своїй промові 7 липня „щоб Дорошенка не приводити до розпуки і заспокоїти всі його справедливі бажання (т. II, N 369). Одначе слова Собеского прогомніли без наслідків, а тимчасом Дорошенко осягнув свою ціль: він порушив цілу Туречину проти Польщі.